

KARIKÓ SÁNDOR

A társadalomfilozófia fogságában

Balogh István–Karácsony András:

Német társadalomelméletek.

Témák és trendek 1950-től napjainkig

(Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 468 old.)

A kötet előszavában olvashatjuk, hogy a szerzők célja a német társadalomelmélet három meghatározó irányzatának bemutatása: a társadalomkritika revolucionalizálásától a reformprojektek institucionalizálásáig vezető folyamat, az úgynevezett cselekvés- és rendszerelmélet kapcsolatának alakulása (kiváltképpen a Habermas–Luhmann-vita áttekintése), végül a szubjektumfelfogás (racionalitásproblematika) változásának követése. Mindezeket a tendenciákat a modernizáció, pontosabban a modernség társadalomelméleti problémakörébe ágyazottan vizsgálva.

Túlzás nélkül állíthatjuk, Balogh István és Karácsony András az általuk kitűzött célt maradéktalanul megvalósítják. A szerzők legalább egy évtizedes kutatómunka eredményeit összegezik, roppant gazdag és szerteágazó szakirodalmat dolgoznak fel, lényegében úttörő vállalkozásról és hiánypótló összefoglaló természetű műről van szó. Az utóbbi évtizedek sokszínű s nagyhatású német társadalomelméletét szakszerűen, mértékadóan és – társszerzők esetében fontos követelmény – egységesen dolgozták fel. Külön érdeme az egyébként terjedelmes kötetnek a világos szerkesztés, a könnyen áttekinthető taglalás, a fejezetek végén található szakirodalom, valamint a lezáró név- és tárgymutató feltüntetése. Joggal feltételezhetjük, a könyvet nemcsak egy szűk szakembergárda, de maguk az egyetemi-főiskolai hallgatók egy része és a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóréteg

is haszonnal fogja tanulmányozni. A magam részéről úgy vélem, még Papp Zsolt (a fiatalon elhunyt munkatárs és barát, sokunk ismerőse) is jóleső érzéssel és hálás elismeréssel fogadná Balogh és Karácsony közös munkáját.

Igaz, nem könnyű olvasmányról van szó: nagyfokú szellemi koncentrátságot és végtelen türelmet igényel a könyv elolvasása. A recenzens fölöttébb nehéz helyzetbe kerül, ugyanis aligha tudna kitérni valamennyi jelentősebb kérdésre, melyet a könyv taglal. Képtelenség reagálni minden fontosabb problémára, még a pusztá felsorolástól is eltekintek. Amire viszont mindenképpen reflektálni kívánok, az két – az egész könyvön látenszen vagy nyíltan végigvonuló – probléma: jelesül a társadalomelmélet és a (társadalom)filozófia viszonyának értelmezése, különös tekintettel a társadalomkritika fogalmára s fontosságára, valamint a modernizáció felfogása.

A FILOZÓFIA VILÁGA ÉS FELADATA: A FENNÁLLÓ KRITIKÁJA

A szerzők álláspontja világos: a német társadalomelmélet határozottan elszakad a filozófiától, amiképpen eltávolodik a szociológiától is. Új társadalomtudományi diszciplína, a társadalom mint egész elemzésének új szintje, egy önálló tudásterület jön létre. Ez lesz a társadalomelmélet, amely szakít a hagyományos filozófiai témákkal, doktrínákkal, szemléletmóddal, s arra ügyel, hogy a társadalmi jelenségek, tények valóságos összefüggéseit, dinamikáját és ellentmondásait ne valamilyen átfogó, egyetemes, az emberi közösségeken túli, transzcendens vagy ontológiai elv érvényesítésével magyarázza s oldja meg. Fordítva áll a helyzet: még a transzcendentális vagy ontológiai elveket, szempontokat is a közösségek, az emberi interakciók működésének eredményeként kívánja interpretálni. Hiányzik tehát az ellentmondások feloldásának az emberi világon kívüli, külsődleges-normatív logikája. Amivel dolgozik a társadalomelmélet, az nem egy eleve adott logika (világnyelv), hanem történeti teljesítmény, problémamegoldó kísérlet és módszer.

Nem vitatva a társadalomelmélet önállósulási folyamatának felfogását, mégis meggondolandó néhány tényező, amely a filozófiától való teljes elszakadást megakadályozza, legalábbis apró kérdőjeleket rak az elkülönülés „tisztá” (egyértelmű) formája mellé. Itt van például a Frankfurter Iskola jeles képviselőjének, Horkheimernek az esete. Miközben szembefordul a hagyományos filozófiai metafizikával, az új – interdiszciplináris – tudományág elnevezésére többféle javaslattal áll elő: először a társadalomfilozófia fogalmát veti fel, később már a kritikai elmélet kifejezését használja, végül társadalomelméletként írja azt le. Nem éppen meggyőző, ha ugyanaz a kutató háromféle va-

riációt dolgoz ki: csak a fogalmi bizonytalanság tükröződik törekvésében. Mindez előrevetíti azt a feltételezést, hogy a filozófiától való elszakadás közel sem olyan egyszerű, gyors és problémamentes, mint ahogyan azt az első pillanatra gondolnánk. A filozófiai köntös megmarad, a filozófiai „véna”, hol nyíltabb, hol rejtettebb formában változatlanul megnyilvánul a társadalomelméleti eszmefuttatásokban. Feltűnő továbbá, hogy Balogh és Karácsony, az egyes fejezetek végén található irodalomjegyzékbe a filozófiai munkák egész sorát veszik fel. Azután a Welsch-konceptió taglalásakor azt olvashatjuk a könyvben, hogy a társadalomelmélet vagy a válságba jutott filozófia utáni, vagy egy új filozófia előtti diszciplína. Nos, akárhogy is áll a helyzet, a filozófia közelsége és hatása mindenképpen s minden esetben érződik. Egyébiránt – mint szakmai berkekben közismert – a német bölcselőtre mindig jellemző volt a rendkívül magas absztrakciós szintű fogalmi kultúra. (Szemben, mondjuk az angolszász alkalmazott filozófia kötetlenebb, „életszagúbb” és követhetőbb világával.) Végiglapozva a szerzőpáros könyvét, nem nehéz fel- és elismernünk a német gondolkodók munkáiban a nagyfokú elvonatkoztatások, az általános, a mesterséges és módfelett bonyolult kategóriák alkotásának vágyát s gyakorlását. A kötetben olyan fogalmak bemutatása s elemzése történik, mint – csak néhány jellemző példát sorolva – az életvilág racionalitása, a cselekvésemélet, a szociális rendszer, a társadalmi nyilvánosság, a kommunikatív cselekvés, a normakonformitás, a transzverzális ész stb. Csupa olyan fogalmi készlet, amely a filozófiától – jó, elismerem: a társadalomfilozófiától – gyökereztetni magát. Olyan világból él, táplálkozik, amely bizonyos értelemben független a konkrét, meghatározott történeti időtől-tértől, az empirikus valóságtól. Amikor például a kommunikatív cselekvés jelenségének leírásáról van szó, nem egy konkrét társadalom (mondjuk, az akkori Nyugat-Németország sajátosságának) leképzése történik, hanem az általános mozgástörvény, a korszakot betöltő trend megragadása, melyet igen magas absztrakciós szinten vizsgálnak a kutatók.

Ám egyáltalában: hogyan értelmezhetjük magát a filozófia válságát? Azt a filozófiaválságot, amely, mint kiderül, a német társadalomelmélet önállósodásának egyik döntő feltétele. Ezzel kapcsolatban olvashatunk a kötet elején egy találó – Peter Sloterdijk – idézetet. Sloterdijk megjegyzi, a filozófia legalább egy évszázada a halálán van, ám képtelen kimúlni. Erre mondaná Gilles Deleuze, ha a filozófiának egyszer hálnia kell, akkor csakis azért történhet meg ilyesmi, mert halálra neveti magát.¹ Tehát a filozófia halálát önmaga mondhatja ki, senki és semmi más. Ettől azonban aligha kell tartanunk, ugyanis a filozófia örök emberi szükségletet fejez ki, nem más az, mint fölülmúlhatatlan és pótolhatatlan szellemi táplálék. A filozófia halálának hipotézise helyett inkább arról kellene gondolkodnunk, hogy a

korszakunk új kihívásaira a filozófia megtalálja-e a meggyőző válaszokat. Azt hiszem, a filozófia jelenleg vajúdik, alakváltozásokon megy keresztül, keresi a megfelelő új formáját. (A filozófiatörténetben nem új ez a jelenség, számtalanszor átesett már ilyen „krízisen”.) Kétségtelen, hatása napjainkban gyengül, mint ahogyan az is igaz, új diszciplínák születnek szemünk látára. Azonban a filozófia eltűnni nem tud s nem is akar. A tudományos gondolkodást megalapozó, eligazító funkciója változatlanul fennáll. Hadd hivatkozzak ezzel kapcsolatban friss példára. Korunk – méltán – világhíres szociológusa, Pierre Bourdieu azon fáradozott haláláig, hogy a szociológiát filozófiailag megalapozza. A habitusban véli felfedezni azt az általános elvet, társadalmi egységet, amely lehetővé teszi a szubjektum beilleszkedését a társadalomba.²

Még egy dologra kívánok reagálni. A német társadalomelméletek talán legmarkánsabb vonása, ez a könyvből is egyértelműen kitűnik, a társadalomkritika, jelesül a rendszer egészének bírálata. Walter Benjamin éles meglátását valamennyien elfogadhatjuk: a kritika elsősorban egyfajta távolságtartás dolga. Nagy kérdés viszont a kritika érvényessége s megbízhatósága. A kötetben arról értesülünk (31–33. old.), hogy a német társadalomelmélet a kritikai megalapozottság tekintetében, Marxhoz viszonyítva módosított programot dolgoz ki. Nem vitatkoznék az a megállapítással, melyet Popper után Baloghék is vallanak, hogy tudniillik kérdőjelek rajzolhatók a marxi társadalomkritika megalapozáskísérletéhez. Anélkül, hogy részletesen belebozsátkoznék az e ponton felmerülő kérdések taglalásába (eldönteni a szóban forgó vitát meg végképp nem kívánám), csupán emlékeztetni szeretnék a fiatal Marx egyik levelére, amely módfelett tanulságos és amely – ismeretem szerint – a Frankfurti Iskola képviselőinek figyelmét is elkerülte. Marx számára a filozófia feladata minden fennálló kíméletlen kritikája. Mégpedig abban az értelemben, hogy nem fél a meglévő politikai hatalmakkal való konfliktusoktól és a saját eredményeitől sem.³ Vitathatatlan, magas szintű és egyetemes érvényű követelményt fogalmaz meg Marx: bárha eleget tudnánk tenni annak, akár a mai időkben is! A minden fennálló bírálata azt jelenti, hogy maga a művelet lefolyása és tartalma független a konkrét társadalmi rendszertől és politikai hatalomtól. A bíráló nem ijed meg a politikai hatalmasságoktól, jöllehet, tudja, érzi, tapasztalja, semmilyen hatalom nem szereti, ha kritikának veszik alá, ezért mindenképpen ő húzza a rövidebbet. Legalább ilyen nehézségi fokú a másik követelmény: a saját hiúságunk legyőzése. Ha bírálatunk következetes és végiggondolt, könnyen előfordulhat, hogy az elemzés végén saját korábbi hipotézisünket vagy álláspontunkat szükséges finomítani, illetőleg felülbírálni. S Bacon óta tudjuk, görcsösen ragaszkodunk a már egyszer kialakult nézetünkhöz, feltételezésünkhöz, előítéleteinkhez. Vé-

göl is megérne egy tanulmányt, netán könyvet annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a radikális kritika megfér-e az adott rendszeren belüli bírálattal (lásd Frankfurti Iskola), illetőleg egy adott ideológia melletti elkötelezettséggel (Marx filozófiájának megítélése). Akárhogy alakulna is az ilyen vizsgálat s vita, abban bizonyos vagyok, Marx, fentebb jelzett gondolata a kíméletlen kritikáról, izgalmas és termékeny felvetés, amely egyébiránt nem maradt visszhangtalan a XX. században.

A MODERNITÁS RACIONALITÁSA ÉS IRRACIONALITÁSA

A kötet tematikus, terjedelmében lényegesen nagyobb második fejezetét, a modernitásról szóló részét tartom kiérleltebbnek s meggyőzőbbnek. Csak egyetérthetünk a könyv sugallta kiindulóponttal: a modernizáció nem pusztán politikai kívánalom, kiváltképpen nem pártprogram (noha ismerünk olyan párttörekvéseket, amelyek jelszóként próbálták azt használni), hanem az egész életvilágban s -felfogásban megtestesülő, történelmi súlyú és jelentőségű, korszakos képződmény. S mint ilyen, nyilvánvalóan helye, illetékessége, feladata van – a politológiai kutatások mellett – a filozófiában, az etikában, a kommunikáció elméletében, a szociálpszichológiai vizsgálatokban is.

A modernizáció alighanem legnagyobb vívmánya s felfedezése az úgynevezett „termelési paradigma” egyetemlegessé s mindenhatóvá tétele. A társadalom „egységei” (mint például a gazdaság, a politika, a vallás, a jog, az erkölcs stb.) leválnak egymásról, megkezdik különálló s önálló entitással bíró életüket. Az önreprodukció a gépi nagyipar tengelye körül forog, a tőke dinamikus mozgása, a történelemben addig soha nem tapasztalt produktivitást teremt, létrejön a racionalizmus uralma s mindenek fölöttisége, az univerzalizmus (minden ember ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik), az egyetemes fejlődésben való hit s bizalom. A kötet meggyőzően mutatja be e folyamat lényegét s ellentmondásos jellegét. Azt tudniillik, hogy miképpen zajlanak egyidejűleg a társadalom-egységek differenciálódási (elkülönülési), valamint integrálódási (összekapcsolódási) mechanizmusai. S ami módfelett izgalmas kérdés: hogyan szüli meg a modernitás saját gyermekét, a posztmodernet. A posztmodern az egység konstrukciója helyett a dekonstrukciót teremti, a haladás gondolatát felváltja a ciklikus ismétlődés, az irány nélküli változás, végül az individuum szabadsága s autonómiája helyett az egyén elvesztését, a „selbst” trónfosztását tapasztalhatjuk. Egyáltalán, a modernség kulturális mintáiban a paradoxia erősödnek fel: a racionalizmus átcsap irracionalizmusba, az individuum és individualizmus tömegesedésébe, az „instrumentális aktivizmus a modern ember kiszolgáltatottságába”.

A „termelési paradigma” a XX. század második felére „kitágul”, újabb mozzanatokkal bővül. Létrejön a tudományos társadalom, melyben a kutatás és az oktatás „húzó iparágként” működik, a tudomány lényegében a munkamegosztás valamennyi ágazatába benyomul s meghatározó tényezővé válik. A folyamat leírása s az összefüggések megragadása a könyvben pontos és mélyre hatoló, mint ahogyan a modern és a posztmodern összetevése is precíz, gondos elemzésre vall. E témák felvetése, taglalása s vizsgálata megítélésem szerint – a könyv legjobb része.

Ezzel kapcsolatban csupán apró megjegyzéseim vannak. A „termelési paradigma” és a „munkaparadigma” kifejezések megjelennek ugyan a kötetben (többször is), ám az összekapcsolásuk, kölcsönhatásuk problematikájának filozófiai elemzése elmarad. Pedig a két paradigma egymásra hatásának filozófiai vizsgálata roppant izgalmas kérdés. Alighanem önmagában is megérné e kérdéssel némiképp részletesebb foglalkozni. S kiváltképpen akkor, ha mód nyílna – s ez nem erőltetett dolog – Lukács György társadalomontológiájáról, azon belül munkakoncepciójáról valamit mondani. Számunkra, magyarok számára nem közömbös az a kérdés, hogy miképpen fogadja a német filozófia és társadalomelmélet Lukács vonatkozó nézetét. A lukácsi „kitekintés” bizonyára gazdagítaná a Marx–Habermas-féle munkaanalízisről szóló ismeretünket. S vegyük azt is figyelembe, hogy Lukács személye s életműve sem közömbös a német kultúrkör számára.

A másik észrevételem az úgynevezett normakonformitás problematikájához kapcsolódik. Többeknél (Parsons, Habermas) előbukkan ez a fogalom. Nem akármilyen kategóriáról van szó. A filozófiában, a szociológiában, a szociálpszichológiában, az etikában s természetesen a politológiában is egyaránt érződik hatása. Azt gondolom, nem véletlenül állítja a közelmúltban elhunyt kiváló társadalomtudós, Castoriadis, hogy az individuum szintjén éppen most jön létre egy új szakasz, az általános(ult) konformizmus formája, a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük.⁴ Nos, a konformizmus eluralkodásának fényében talán nem minden tanulság nélküli lenne némileg behatóbban megvizsgálni, vajon a német társadalomelméletben miképp jelenik meg s értelmeződik a konformizmus. Hadd hivatkozzak ezzel kapcsolatban legalább egy gyakorlati fejleményre. Ismeretes az 1968-as nyugati diákmozgalmak nonkonformista lázadása. Ezután talán sokakat meglep az „új” képződmény: a 70-es évtized derekára alaposan megváltozik a helyzet. Éppen az akkori Nyugat-Berlinben kezd terjedni az új jelző a fiatalok körében: „Istenem, tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!” Vagyis a korábbi nonkonformizmus szép csendben át(vissza)alakul konformizmussá. Lehet tehát gondolkodnunk s vitatkoznunk arról, hogyan is állunk ezzel a (norma)konformitással.

A mai szerkesztési és kiadói gyakorlatban üde színfoltot jelent, hogy ilyen vaskos kötet végig egyenletes és módfelett fesszes-fegyelmezett stílusban lát napvilágot. Úgyszólván hiba nélkül jelent meg, csak hébe-hóba találkozhatunk átfedéssel (a 129. és a 397. o.) vagy elírással (pl. a 16., a 129. o. Műchirodalom évszáma).

Nem szükséges jósolnunk a feltételezéshez: Balogh István és Karácsony András közös könyve nélkülözhetetlenné válik filozófusok, szociológusok, politológusok s mindazok számára, akik – fogalmazzunk most a könyv által sugallt cím s koncepció nyomán – a társadalomelmélet kérdéseivel kívánnak foglalkozni.

JEGYZETEK

Gilles Deleuze: *A filozófiáról*. Pompeji, Szeged, 1994/4. 156. o.

Gunter Gebauer: *Die Konstruktion der Gesellschaft aus dem Geist?* Kölner Zeitschrift für Sozialpsychologie, Sept. 2000. 439. o.

Marx: *Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher“-ből*. MEM 1. k. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1957. 346. o.

Castoriadis, Cornelius: *En mal de culture*. Esprit, 1994. Oct. 48. o.

